

“DISKURS” TERMINING NAZARIY VA AMALIY XARAKTERISTIKASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18781496>

Saidov Xayrullo Shavkatovich

BuxDU, ingliz tilshunosligi kafedrasi dotsenti, PhD

Jo'rayeva Shaxzoda Suxrobojon qizi

BXU, 2-kurs magistrant talabasi

Annotation

This article analyzes one of the most important issues of modern linguistics, the concept of discourse, its specific theoretical and practical definitions. Also, concepts necessary for discourse analysis are analyzed. Certain thoughts and comments about the artistic discourse are given.

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning eng muhim masalalaridan biri, ya'ni diskurs tushunchasi, uning o'ziga xos nazariy hamda amaliy ta'riflari tahlil qilingan. Shuningdek, diskurs tahlili uchun zarur bo'ladigan tushunchalar tahlilga tortilgan. Badiiy diskurs haqida ma'lum bir fikrlar yuritilib, izohlar berilgan.

Аннотация

В данной статье анализируется один из важнейших вопросов современного языкознания, понятие дискурса, его конкретные теоретические и практические определения. Также анализируются понятия, необходимые для анализа дискурса. Приводятся определенные мысли и комментарии по поводу художественного дискурса.

Key words

discourse analysis, presupposition, expressive speech, context, implicature, linguistic sign, reference, addressee, linguopragmatics, argumentative speech, exposition

Kalit so'zlar

diskurs tahlil, presuppozitsiya, ekspressiv nutq, kontekst, implikatura, lisoniy belgi, referensiya, adresat, lingvopragmatika, argumentativ nutq, ekspozitsiya

Ключевые слова

дискурсивный анализ, пресуппозиция, экспрессивная речь, контекст, имплицатура, языковой знак, референция, адресат, лингвопрагматика, аргументативная речь, экспозиция

Zamonaviy tilshunoslikda yangi yoʻnalishlar sifatida tan olingan pragmatik va kognitiv tilshunoslikning asosiy muammolaridan biri diskurs masalasidir. Kundalik hayotda diskurs atamasiga koʻp bor duch kelinadi. Aksariyat insonlar uning asl mohiyatini anglashmaydi. Sohada diskursni turlicha talqin etishadi. Juda koʻp tilshunoslar diskursni (fransuzcha discourse, inglizcha discourse, lotincha discursus – harakat, uzluksiz almashinish, suhbat, soʻzlashish) nutqiy faoliyat jarayoni hamda soʻzlashish uslubi kabi mazmunlarda talqin etishadi. Jumladan, 1960-yillar boshlarida antropolog Dell Humes ilk bor boʻlib diskurs tushunchasi va uning ahamiyati bilan shugʻullana boshlagan. U kuzatishlari asosida diskurs tushunchasini lingvistik atama sifatida oʻtgan asrning oʻrtalarida tilshunoslik sohasiga olib kirgan. Dell Humes mulohazasiga koʻra diskurs kishilarning ogʻzaki nutqda bir-birilari bilan muloqotga kirishishidir. Dell fikriga koʻra diskurs bu faqatgina muloqotdir, ammo diskurs nafaqat muloqotni balki matn bilan ham oʻzaro uygʻunlikda sodir boʻladigan holat ekanligini unutmaslik kerak. Tilshunoslikda “diskurs” tushunchasi nisbatan yaqinda oʻrganila boshlandi. Oʻtgan asrning oʻrtalariga qadar tilshunoslar tilni rasmiy nuqtai nazardan - maʼlum bir vaziyatda odamlar tomonidan oʻz maqsadlariga muvofiq ravishda juda mavhum tizim sifatida koʻrib chiqdilar. Nutq formalistik tahlilga boʻysunadi, lekin uni faqat u bilan cheklab boʻlmaydi. FunkSIONalistlar tilning mavjudligi shaklinigina emas, balki u bajaradigan vazifalarni ham hisobga oladi.

Tilshunoslikda “diskurs” atamasi birinchi marta amerikalik olim Z.Xarris tomonidan 1952-yilda chop etilgan “Diskur tahlili” maqolasida qoʻllangan. Ushbu maqolada u matn nima ekanligini qanday aniqlash mumkinligi haqidagi savolni koʻtardi. Z.Xarris tilda sintaksisdan bir pogʻona yuqori boʻlgan tizim mavjudligini, matn tushunchasi ham shu tizimga mansub, degan fikrni ilgari surgan. Diskurs tahlili, uning fikricha, tilning qoliplarini (strukturasini,) gapdan koʻra kengroq elementlarda koʻrib chiqadi. U nutqni "muayyan vaziyatda bir (yoki bir nechta) shaxs tomonidan yozilgan yoki aytilgan bayonotlar ketma-ketligi" deb taʼriflagan. Biroq, faqat 1970-yillarga kelib, diskursiv tahlil alohida fan sohasiga aylandi. Bu davrda tilshunos olimlarning T.A.van Deyk, U.Cheyf va boshqalarning ushbu kontseptsiyaga bagʻishlangan asarlari nashr etilgan. Diskurs tahlil tushunchasiga lingvistik yondashuvlar va uning mazmun mohiyatini ochib berish borasida koʻplab tadqiqotlar amalga oshirilgan. V.E.Chernyavskaya nutq tushunchasini

matn tushunchasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqib, quyidagi ta'rifni beradi: "Diskursni situatsion kontekst bilan chambarchas bog'langan matn(lar) sifatida tushunish kerak" deb ta'kidlaydilar V. Z. Demyankov esa "Diskurs – bir nechta gapdan yoki gapning mustaqil qismidan tashkil topgan matnning ixtiyoriy bo'lagi" deb izoh beradi. Tilshunos Yu.S.Stepanov quyidagi ta'rifni beradi: "Diskurs – ma'lum grammatik va leksik sxemalar qo'llanishi natijasida o'ziga xos mentalitet yoki mafkurani ifodalovchi tildan foydalanish tizimidir" deb ta'riflaydi. Professor Karasik: "Diskurs - bu matn va kommunikativ vaziyatning birligi", deydi va nutqni o'rganishning uchta yondashuvini nomlaydi.

Zamonaviy lingvopragmatikaning muhim muammolaridan biri «diskurs» tushunchasining *nutq, matn, fikr, dialog* kabi tushunchalar bilan munosabatini aniqlashdir.

XX asrning oxirgi choragida tilshunoslikda matn va diskurs tushunchalarini vaziyat kategoriyasiga suyanan holda farqlashga urinishlar bo'ldi va bu borada Yevropa tilshunoslarining fikrlari deyarli bir xil. Shunday, diskurs «matn plyus vaziyat» tarzida va ayni damda matn «diskurs minus vaziyat» shaklida izohlandi. Bunday talqin unchalik ommalashmadi va keyingi ko'plab ishlarda «diskurs» va «matn» atamasi farqlanmay qo'llanmoqda.

«Diskursdan farqli ravishda matn aniq vaqtga qat'iy bog'langan emas, uning vaqt bilan aloqasi bilvosita namoyon bo'lish xarakterida bo'ladi. Matn tabiiy ravishda o'z-o'zicha mavjud bo'lmaydi, balki har qanday eskirishga va parchalanib ketishga mahkum bo'lgan mavjud obyektlar kabi matn ifodasi - obyekt materiali qobig'ida mavjud bo'ladi. Aslida matn bu vaqtda emas, balki madaniyat ko'lami vaqtida mavjud bo'ladi».

O'zbek tilshunosligida diskursga oid maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Tilshunos matn va diskurs muammolari to'g'risida quyidagilarni qayd etadi: "agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo'lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko'rsatkichga asosan "og'zaki" va "yozma" sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor deb fikr yuritadi. Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy ko'rinishli hodisa, ikkinchisini bu xususiyatdan xoli ko'rinishda tasavvur qilish qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli bo'ladigan bo'lsa, erishilgan natija moddiy ko'rinish olishi kerakku? Maqsadli ifodalanadigan kommunikativ mazmun va so'zlovchi istagi bilan bogliq bo'lmagan holda tinglovchi idrokida (qabulida) hosil bo'ladigan informativ mazmun bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, ular o'zaro qorishib, birikib, muloqotning samaraliligini ta'minlovchi omilga aylanadilar. Kommunikativ va informativ mazmunlar uygunligi muloqot tizimi

makrobirligining yaxlitligini ta'minlaydi. Hozirgi paytda bunday yaxlitlik xususiyatiga faqatgina diskurs ega ekanligi e'tirof etilmoqda.

Shu o'rinda badiiy diskursning turlari haqida so'z yuritsak. G'arb olimlari orasida badiiy diskurs va uning turlari haqida turlicha qarashlar mavjud. Kimdir muloqot qilish uchun tildan foydalansa, u diskursdan foydalanadi. Demak, yozuvchining ishi, birinchi navbatda, hikoyalar aytib berish, fikr almashish va ma'lumot tarqatish uchun diskursga tayanadi. Aslini olganda, diskurssiz adabiyot ham bo'lmaydi. Biroq, hamma diskurs bir xil emas, adabiyotshunoslar uni to'rtta asosiy turga bo'lishadi: bahs, tavsif, tushuntirish va hikoya. Argument. Bahs o'quvchini mantiq va fikrlash orqali ishontirishga urinishdir. Yozuvchi aniq da'vo qiladi va keyin bu da'voni tasdiqlovchi dalillarni taqdim etadi. Misol uchun, akademik insholar o'quvchilarni umumiy tezisning haqiqatiga ishontirish uchun argumentativ nutqdan foydalanadi. Tavsif. Tavsif o'quvchi uchun hissiy tajriba bo'lib, u taqdim etilgan ma'lumotlarning aniq aqliy tasvirlarini rivojlantirishga yordam beradi. Romanlar, qissalar va she'rlar o'quvchilarni hayajonga soladigan va hayajonga soladigan tasvir kuchiga bog'liq. Ekspozitsiya. Ko'rgazma tomoshabinni ma'lum fakt haqida xabardor qiladi, lekin bu fakt haqidagi auditoriya fikriga ta'sir o'tkazishga intilmaydi. Ko'rgazmali nutq o'quvchini ishontirish yoki his-tuyg'ularni qo'zg'atmaslik uchun til va ohangda neytraldir; uning maqsadi faqat axborotdir. Yangilik hikoyalari va boshqa publitsistik maqolalar, qiyosiy tahlillar va boshqa tadqiqotga yo'naltirilgan adabiyotlar odatda ekspozitsiyadan foydalanadi. Hikoya. Hikoya hikoyani o'quvchiga taqdim etuvchi yozma izohdir. Boshqacha qilib aytganda, bu hikoyachining ovozi. Hikoya o'quvchini tuyg'u va empatiyani uyg'otadigan jozibali til orqali o'ziga jalb qiladi va o'quvchini sahifani varaqlab turadi. Hikoya romanlar, qissalar va ba'zi pyesalar uchun asosdir. Boshqa fikr maktablari adabiy nutqni ekspressiv, she'riy va tranzaksiyali nutq toifalariga ajratadi. Ekspressiv. Ekspressiv nutq yozuvchining his-tuyg'ularini aks ettiradi. Uning asosiy e'tibori g'oyalarni ishlab chiqish va muhokama qilishga qaratilgan bo'lib, aniq faktlarga kam yoki umuman urg'u bermaydi yoki boshqalarni markaziy dalillarga ishontirishga urinishadi. Ekspressiv nutq asarlari har doim badiiy bo'lmagan; kundaliklar va jurnallar, bloglar va xotiralar bunga misoldir. She'riy. She'riy nutq badiiy yozishga yuksak ijodiy yondashishdir. Yozuvchi fikrlarni, his-tuyg'ularni, voqealarni, joylarni va personajlarni o'quvchilarning histuyg'ularini o'ziga jalb etadigan hayoliy, ba'zan ritmik tilda taqdim etadi. She'riy nutqda mavzu, tasvir va tuyg'ularga urg'u beriladi. Bu she'riyatning markaziy tarkibiy qismidir, lekin u ko'pchilik roman va qissalarda ham ma'lum darajada namoyon bo'ladi. Transaksiyaviy. Transaksiyaviy

nutq kamroq adabiy, ko'proq o'rgatuvchi yondashuvdir. U o'quvchini harakat qilishga majbur qiladigan, odatda faol ovozda aniq harakat yoki rejani belgilaydi. Reklama va marketing bo'yicha yozuvlar, qo'llanmalar va biznes yozishmalar tranzaksiya nutqining umumiy manbalari hisoblanadi.

Shu o'rinda diskurs tahlilining asosiy tushunchalariga ham to'xtalib o'tmoqchimiz. «Presuppozitsiya – fikrning kognitiv sodir bo'lishi, uning tabiati, presuppozitsiyaning tahlil qilinishiga imkon beradigan atribut». Diskurs tahlili uchun fikrning o'rinli va muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlovchi pragmatik presuppozitsiya muhim hisoblanadi. Uning asosida – aloqachilarning umumiy kognitiv zahirasi (kontekst propozitsiyalarining umumiy to'plami – muloqot vaziyat qatnashchilarining birgalikdagi faoliyati qiyin kechadigan yoki imkonsiz bo'lgan umumiy presuppozitsiyalar zahirasi) yotadi.

«So'zlash» va «o'ylanmoq» o'rtasidagi chegara zamonaviy lingvopragmatikaning mohiyatini belgilab beradi. Bunda mazmunning ikkinchi yo'nalishi diskurs kategoriyalari, ma'no va mazmunning muvofiq bo'lmagan, belgilanmagan konvensional yo'nalishlarini qarab chiqadigan – implikatura bilan shartlangan bo'ladi.

G.P.Grays nazariyasida konvensional implikatura qo'llanilgan so'zlarning ma'nosiga qarab belgilanadi. Kommunikativ implikatura esa nutqiy vaziyatga bog'liq holda mo'ljallangan va nazarda tutilgan fikrlarni ifodalashda ma'noli chekinishga qarab belgilanadi, (lot. refere – munosabatda bo'lmoq, taqqoslamq) lisoniy belgi va shu belgi bilan belgilangan obyekt (nolisoniy voqelik obyekt) o'rtasidagi munosabatdir. Pragmatikada referensiya ancha murakkab tushuniladi. Tadqiqotchilar uning tarkibiga nutq jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'lgan adresant, leksik birliklar, obyektiv voqelik, adresat kabi to'rt komponentni kiritadilar. Bu kognitiv tahlil bo'lib, adresant nutqida ko'zda tutilgan maqsad haqida ma'lumotga ega bo'lmagan adresat fikr ma'nosini to'ldiradi.

Bir so'z bilan aytganda, diskurs tushunchasiga bugungi tilshunoslikda berilayotgan baho juda keng ko'lamli bo'lib, uni turlicha nazariy va amaliy kontekstlarda qo'llash mumkin. Har qanday holatda ham diskurs tushunchasi zamonaviy tilshunoslikning asosiy belgilaridan biri bo'lib, uning tahliliga katta ahamiyat berish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Arutyunova N.D. Discourse / Linguistic Encyclopedic Dictionary. M.: Soviet Encyclopedia, 1990. P. 136–137.

2. Brown, G. and G. Yule. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Textbooks in Linguistics), 1983.
3. Burns, A., Joyce, H., & Gollin, S. I see what you mean: Using spoken discourse in the classroom. Sydney: National Center for English Language Teaching and Research, Macquaire University. 1996.
4. Cook, G. Discourse. Oxford: Oxford University Press, 1989.
5. Coulthard, M. Advances in Spoken Discourse Analysis. London: Routledge, 1992. – 273 p.